

การพัฒนาตนเองและตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวเกษตรกร
ตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
Self-Development and Indicators of Farming Families'
Well-Being in Accordance with Sufficiency Economy
Philosophy Approach in Northeast Thailand

สมนึก ปัญญาสิงห์¹

บทคัดย่อ

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความคิดเห็นของครอบครัวเกษตรกรเกี่ยวกับการพัฒนาตนเองและตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข รวมทั้งทัศนะ (คำคมพอเพียง) ของครอบครัวเกษตรกรที่ใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยศึกษาจากครอบครัวเกษตรกรตัวอย่างที่ทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่หรือเกษตรพอเพียงจำนวน 15 ครอบครัว ผลการวิจัยพบว่า ครอบครัวเกษตรกรตัวอย่างมีความคิดเห็นเกี่ยวกับการพึ่งพาตนเอง (Self-reliance) เกี่ยวข้องกับการมีอยู่ มีกิน ไม่กู้หนี้ยืมสิน ไม่สร้างภาระและอุปสรรค จัดการตนเองและทรัพยากรที่มีอยู่อย่างมีประสิทธิภาพ การพึ่งพากันเอง (Mutual - help) เกี่ยวข้องกับเกื้อกูลกัน เอื้อเฟื้อแบ่งปัน ช่วยเหลือกันและกัน ใช้กระบวนการของคนในการอยู่ร่วมกันและพึ่งพากันอย่างยั่งยืน ความอยู่ดีมีสุข (Well - being) เกี่ยวข้องกับความอบอุ่นในครอบครัว มีอยู่มีกินที่สมบูรณ์ มีอาหารปลอดภัย สุขภาพดีและตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวเกษตรกรที่ใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง คือ มีแหล่งอาหารที่สมบูรณ์ ครอบครัวอบอุ่น มีสิ่งแวดล้อมดี มีเพื่อนบ้านที่ดี หนี้สินลดจนหมด มีเงินออม จัดทำบัญชีครัวเรือน รวมทั้งทัศนะ (คำคมพอเพียง) ของครอบครัวเกษตรกรที่มีประสบการณ์การทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่และเกษตรพอเพียง เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์

¹ รองศาสตราจารย์ กลุ่มวิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ตนเอง การรู้จักตนเอง การพึ่งตนเอง ความภูมิใจในตนเอง ความเป็นอิสระ มีความมั่นคงทางอาหารไว้บริโภค

คำสำคัญ: การพัฒนาตนเอง (การพึ่งตนเอง การพึ่งพากันเอง ความอยู่ดีมีสุข)
ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข คำคมพอเพียง

Abstract

The objectives of this research were to study farming families' opinions about Self-development, well-being, also to study the families' views on experience in integrated farming, new theory farming and sufficiency farming. The findings were as follows: The families' opinions on self-reliance: it consisted of good living with no debt, no burden, no vices, effective self-management with existing resources, in terms of mutual help--sharing ideas in the faithful way, thus leading to sustainable cohabitation and, finally, well-being, which is love and warmth, perfect livelihood, consuming organic food, good health. The indicators were found in enough food resources, good environment, good neighbors, debt free with some saving and household account preparation. As for their views (keen word "sufficiency") on experience in integrated farming, new theory farming and sufficiency farming, especially self-identity in such integrated farming, which brought about good living, honor and freedom, including food security for safe consumption.

Keywords: Self-development (self-reliance, mutual-help, well-being),
Indicators of well-being, Keen word "Sufficiency"

ความเป็นมา

ปัจจุบันและในอนาคตการพัฒนา ยังคงให้ความสำคัญเกี่ยวกับการพัฒนาศักยภาพและคุณภาพชีวิตของประชาชนรวมทั้งการคำนึงถึงการพัฒนา

ที่ให้ความสำคัญต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ภายใต้แนวความคิดการพัฒนาสีเขียว (Green Development) หรือการพัฒนาอย่างยั่งยืน (Sustainable Development) สำหรับสังคมภาคเกษตรกรรม เกษตรกรที่มีแนวคิดและแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการพัฒนาดังกล่าว ได้ให้ความสำคัญต่อกกระบวนการและเป้าหมายการพัฒนาตนเองและครอบครัวด้วยการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองภายในชุมชน ทั้งนี้เพื่อสร้างความอยู่ดีมีสุขโดยเฉพาะอย่างยิ่งครอบครัวเกษตรกรที่ใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่หันมาทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่และเกษตรพอเพียง โดยได้รับประสบการณ์การเรียนรู้จากผู้นำปราชญ์ การเกษตรชาวบ้าน เครือข่ายเกษตรผสมผสานในท้องถิ่นและการสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการเรียนรู้การทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่และเกษตรพอเพียงด้วยตนเอง การทบทวนปัญหาและผลกระทบจากการทำเกษตรที่ผ่านมาในอดีต เกษตรกรได้ตระหนักถึงความสำคัญของการทำเกษตรแบบพึ่งตนเองมากขึ้นและได้สรุปบทเรียนเกี่ยวกับการพัฒนาตนเองและตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวเกษตรกรที่ใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภายใต้บริบททางสังคม-วัฒนธรรม เศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมในชุมชนท้องถิ่นอีสาน

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาความคิดเห็นของเกษตรกรเกี่ยวกับการพัฒนาตนเองและครอบครัว ได้แก่ การพึ่งตนเอง การพึ่งพากันเองและความอยู่ดีมีสุข
2. เพื่อศึกษาตัวชี้วัดหรือตัวบ่งชี้ความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวเกษตรกรที่ใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
3. เพื่อศึกษาทัศนะ (ค่าคมพอเพียง) ของครอบครัวเกษตรกรเกี่ยวกับประสบการณ์การทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่และเกษตรพอเพียง

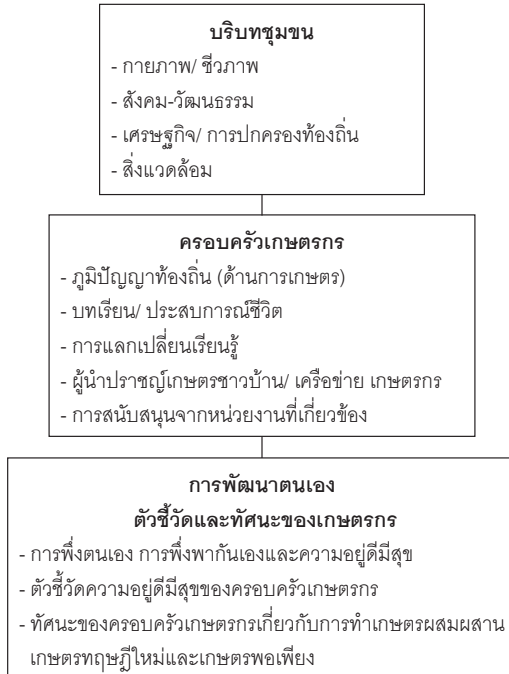
นิยามศัพท์

1. การพัฒนาตนเอง หมายถึง ทัศนะของครอบครัวเกษตรกรที่มีประสบการณ์ทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่และเกษตรพอเพียงเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง การพึ่งพากันเองและความอยู่ดีมีสุข

2. ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข หมายถึง การบ่งบอกหรือบ่งชี้ถึงกระบวนการและผลของการจัดการการพัฒนาเกี่ยวกับการทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่ เกษตรพอเพียงและคุณภาพชีวิตของครอบครัวเกษตรกร
3. คำคมพอเพียง หมายถึง ความคิดเห็นของเกษตรกรเกี่ยวกับประสบการณ์การทำงานเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่ เกษตรพอเพียงการพัฒนาตนเองและครอบครัว

กรอบแนวคิด

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่และเกษตรพอเพียง แนวคิดและหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง แนวคิดเกี่ยวกับความสุขมวลรวมประชาชาติ แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน และแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สามารถประมวลองค์ความรู้ แนวคิดและทฤษฎีดังกล่าวเป็นกรอบแนวคิดของโครงการวิจัย ดังนี้

วิธีการดำเนินการวิจัย

คัดเลือกครอบครัวเกษตรกรตัวอย่างแบบเจาะจง จำนวน 15 ครอบครัว ครอบครัวเป็นหน่วยศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพและเก็บข้อมูลโดยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกตามทัศนะของคนใน (Emic View) การสังเกตแบบมีส่วนร่วม รวมทั้งการวิเคราะห์ตีความหมายและสรุปความคิดเห็นของครอบครัวเกษตรกร โดยกระจายตามลักษณะภูมิศาสตร์ ได้แก่ อีสานเหนือ 3 จังหวัด อีสานกลาง 3 จังหวัดและอีสานใต้ 3 จังหวัด รวมเป็น 9 จังหวัด โดยพิจารณาตามขนาดของพื้นที่การเกษตร ศักยภาพและฐานะทางเศรษฐกิจ สังคมและสภาพแวดล้อมของครอบครัว ครอบครัวเกษตรกรตัวอย่างได้ดำเนินกิจกรรมการพัฒนาโดยใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาแล้วไม่ต่ำกว่า 5 ปี และได้รับการยอมรับจากชุมชน คณะผู้วิจัยสัมภาษณ์หัวหน้าครอบครัว สมาชิกในครอบครัวและผู้นำประจัญเกษตรชาวบ้าน ข้อมูลนำเสนอในลักษณะพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytical Description) ตาราง และแผนภาพแสดงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามลำดับเวลาของชีวิตเกษตรกร (Timeline)

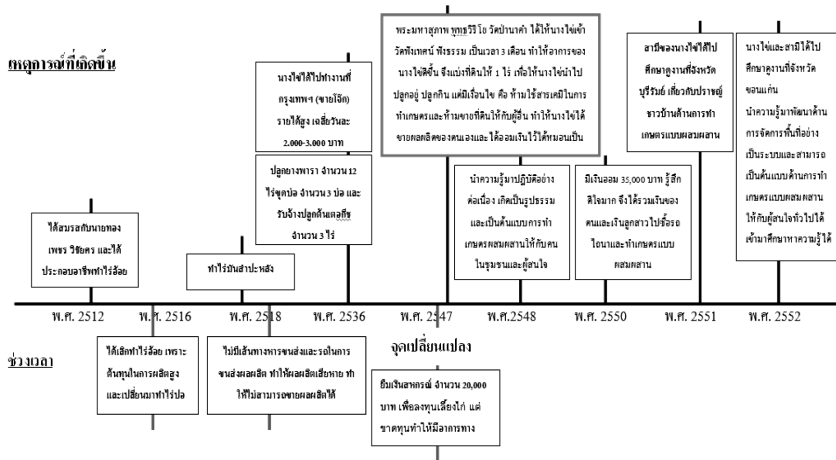
ผลการวิจัย

พบว่าบริบทของชุมชนส่วนใหญ่ทางด้านกายภาพ-ชีวภาพและสิ่งแวดล้อม พื้นที่ทำการเกษตรไม่อุดมสมบูรณ์ เป็นดินทรายไม่อุ้มน้ำ มีสภาพแห้งแล้งโดยเฉพาะฤดูแล้งจะขาดแคลนน้ำสำหรับอุปโภคและทำการเกษตร พื้นที่ป่าไม้ลดลง ปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อขยายพื้นที่สำหรับการทำเกษตรเชิงเดี่ยวและบางพื้นที่ประสบปัญหาการขาดแคลนพื้นที่ทำกิน การใช้ปุ๋ยเคมี/สารเคมี สำหรับการเพาะปลูกในปริมาณที่สูงมาก นอกจากนี้บางพื้นที่ประสบปัญหาภัยแล้งและน้ำท่วมซ้ำซาก การเพาะปลูกส่วนใหญ่ปลูกข้าว พืชไร่ เช่น มันสำปะหลัง อ้อย รวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย หมู เป็ด ไก่ เป็นต้น ระบบสาธารณูปโภคพื้นฐาน เช่น ไฟฟ้า ประปา ถนน ได้รับการพัฒนาให้มีความสะดวกสบายยิ่งขึ้น สังคมและวัฒนธรรมส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์และความผูกพันที่ร่วมกันระหว่างสถาบันต่างๆ ในชุมชน เช่น บ้าน วัด โรงเรียนและสถานีนามัย มีการจัดงานบุญประเพณีหรืองานพิธีกรรมต่างๆ ของชุมชนที่สำคัญ เช่น บุญเข้า-ออก

พรชา บุญประเพณีสงกรานต์ บุญข้าวฉี่และบุญเวส เป็นต้น ความผูกพันทางสังคมวัฒนธรรมอีสานยังคงพบเห็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของชาวบ้าน ตลอดจนความมือร่วมแรงกันในกิจกรรมสาธารณะประโยชน์

เศรษฐกิจและการปกครอง ส่วนใหญ่มีความพออยู่พอกิน ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก เช่น ทำนา ทำไร่ ทำสวน และเลี้ยงสัตว์ รวมถึงอาชีพรับจ้างและอพยพไปขายแรงงานต่างจังหวัดหรือต่างประเทศ รายได้ส่วนใหญ่ของเกษตรกรมาจากผลผลิตทางการเกษตรและทำงานรับจ้าง มีรายได้น้อยกว่ารายจ่ายทำให้เกิดภาวะหนี้สิน หลายครอบครัวต้องกู้เงินจากธนาคาร กองทุนกู้ยืมของหมู่บ้านและเงินกู้ธนาคาร ค่าใช้จ่ายหลักของครอบครัวเกษตรกรคือการอุปโภคบริโภคที่สำคัญและจำเป็นภายในครอบครัว ค่าใช้จ่ายสำหรับการศึกษาของบุตรหลาน การลงทุนสำหรับการทำเกษตร และสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ภายในครอบครัว เป็นต้น สำหรับการปกครองและการบริหารจัดการในท้องถิ่น บทบาทหลักคือองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ผู้นำท้องถิ่น (กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน) รวมทั้งกลุ่มที่จัดตั้งขึ้นโดยการส่งเสริมของหน่วยงานภาครัฐและชาวบ้าน เช่น กองทุนหมู่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มพัฒนาอาชีพ กลุ่มฅาปนกิจ เป็นต้น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นทางด้านการเกษตร ครอบครัวเกษตรกรตัวอย่างส่วนใหญ่ได้ศึกษาเรียนรู้จากประสบการณ์ชีวิตและบทเรียนของผู้นำปราชญ์เกษตรกรชาวบ้านในพื้นที่ที่เป็นศูนย์การเรียนรู้ของเครือข่ายเกษตรกรที่ทำการเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่และเกษตรพอเพียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้ครอบครัวเกษตรกรตัวอย่าง ยังได้รับบทเรียนและประสบการณ์ชีวิตจากการทำการเกษตรในอดีต รวมทั้งภาระหนี้สินอันเนื่องจากการกู้ยืมเงินมาลงทุนประกอบอาชีพและเป็นค่าใช้จ่ายภายในครอบครัว ดังตัวอย่างกรณีศึกษาต่อไปนี้

ภาพที่ 3 แผนผังแสดงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามลำดับเวลา (Timeline) เกี่ยวกับการตัดสินใจ จุดเปลี่ยน และจุดหักเหของชีวิตครอบครัวนางวิชัยศรี เกษตรกรอำเภอภูพาน จังหวัดกาฬสินธุ์

จากกรณีศึกษาครอบครัวเกษตรกรตัวอย่างดังกล่าวข้างต้นสรุปได้ว่า เดิมเกษตรกรปลูกพืชเชิงเดี่ยว ได้แก่ ข้าว มันสำปะหลัง อ้อย ปอ นอกฤดูปลูก เกษตรบางครอบครัวเดินทางไปรับจ้างต่างจังหวัด ครอบครัวเกษตรกรประสบปัญหาต้นทุนการผลิต ค่าใช้จ่ายภายในครอบครัว ภาระหนี้สิน ไม่สามารถพึ่งตนเองได้อย่างแท้จริง ทำให้ครอบครัวเกษตรกรตัวอย่างเหล่านี้ เปลี่ยนแนวคิดการทำเกษตรหลังจากได้เข้าร่วมอบรม เรียนรู้จากผู้นำปราชญ์เกษตรกรชาวบ้าน ศูนย์การเรียนรู้และเครือข่ายปราชญ์เกษตรกรชาวบ้าน เกษตรกรได้เปลี่ยนวิถีคิด วิธีการเกษตรเป็นเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่หรือเกษตรพอเพียง พยายามลดต้นทุนการผลิต เช่น ทำปุ๋ยชีวภาพไว้ใช้เอง นำส้มคั้นไม่ไผ่แฉะ และเตาแก๊สชีวภาพ เป็นต้น ทำให้ครอบครัวเกษตรกรตัวอย่างเหล่านี้ สามารถพึ่งตนเอง พึ่งพากันเอง หนี้สินลดลง มีความสุข ความอบอุ่นภายในครอบครัวมากขึ้น ตลอดจนสภาพแวดล้อมในพื้นที่ทำเกษตรดีขึ้น เนื่องจากการจัดการพื้นที่อย่างเป็นระบบสอดคล้องกับหลักการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ คือ มีแหล่งน้ำ มีพื้นที่ปลูกพืชเลี้ยงสัตว์และปลูกไม้ยืนต้น

ตารางที่ 1 การพัฒนาตนเองเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง การพึ่งพากันเองและ
ความอยู่ดีมีสุข

การพัฒนา ตนเอง ครอบครัว เกษตรกรตัวอย่าง	การพึ่งตนเอง	การพึ่งพากันเอง	ความอยู่ดีมีสุข
1. ครอบครัว เกษตรกร A	“มีอยู่มีกินพึ่ง ตนเองได้ ไม่ได้ อาศัยผู้อื่น”	“อาศัยเกื้อกูลกัน ดูแลกัน เอื้อเพื่อ แบ่งปันและช่วย เหลือกันและกัน”	“การมีความรัก ความอบอุ่น ในครอบครัว มีอยู่มีกินที่ สมบูรณ์ มีร่างกายที่แข็งแรง และ ความรักใคร่สามัคคีกัน”
2. ครอบครัว เกษตรกร B	“ไปกู้หนี้ยืมสิน ใช้ทรัพย์สินแค่ตัว มี แค่นั้นกะถือว่า พึ่งตนเองแล้ว”	“ถ้าหากอยู่ผู้เดียว เรื่องใหญ่เฮาสักแก้ไข ผู้เดียวยาก ต้อง อาศัยญาติพี่น้อง ยามเจ็บป่วย การอยู่ การกิน หมั่นถือว่า พึ่งพากัน ปัญหา ใหญ่ๆ กะสิน้อยๆ หละกะเปิดไปเอง จังกู่ออมทรัพย์ ออมเงินบาทรวม กันกะกลายเป็นเงิน ล้านได้”	“อยากกินข้าวให้ปลูกใส่พะ ลานหิน คือ สิ่งไดย่งยากให้ เฮ็ดเป็นเรื่องง่าย จังลืออยู่ดีมีสุข ชั้นอยากมีศีลต้องฆ่าพ่อฆ่าแม่ คือฆ่าความโกรธ ความหลง ชั้นอยากมีคนแวะ ให้ฆ่าหมู่ เดียวกัน คือ ฆ่าความตระหนี่ ชั้นมีหลายให้แบ่งใส่ ชั้นมี น้อยให้แบ่งสอย อันความชั่ว รอบด้านให้สู้ปล่อยวาง ให้รู้จัก ครองคุณพุทธองค์มาใช้ ชั้น อยากมีศีลสันให้นอนดินเกือก ฝุ่น คือ ถ้าเป็นผู้มีอำนาจต้อง ลดตัวลงมาช้ำกับชาวบ้าน สู้ปัญหาและความต้องการ ที่แท้จริงของชาวบ้าน กะลืมิ ความอยู่ดีมีสุข”
3. ครอบครัว เกษตรกร C	“ไม่เบียดเบียน ตนเองและผู้อื่น ไม่สร้างภาระและ อบายมุขต่างๆ เช่น การที่เราต้องเป็น หนี้ เพราะเขาให้ เรายืมเงิน แสดงว่า เขาเบียดเบียนเรา ดังนั้นเราไม่ควร เบียดเบียนเขาโดย การยืมเงิน และเขา ก็ไม่ควรเบียดเบียน เราโดยการให้ยืม เงินเช่นกัน”	“การช่วยเหลือซึ่งกัน และกันของคนใน หมู่บ้าน เช่น ถ้ามี งานวัด ใครมีพริก มีหอมหรือผักต่างๆ นำมาขายให้วัด หรือให้คนในชุมชน ทำให้เกิดรายได้ และทำให้เงินไม่รั่ว ไหลออกนอกชุมชน ของเรา”	“มีกิน ทำอยู่ทำกิน เพราะชีวิต มนุษย์มีหลักสำคัญ คือ ปาก ท้องอิ่มทำให้สมองโล่ง เมื่อ สมองโล่งทำให้มีปัญญา เมื่อ มีปัญญาทำให้สร้างงานได้ ส่งผลให้เกิดความพออยู่พอ กินเป็นความสุขที่ยั่งยืน”

การพัฒนาตนเอง ครอบครัว เกษตรกรตัวอย่าง	การพึ่งตนเอง	การพึ่งพากันเอง	ความอยู่ดีมีสุข
4. ครอบครัว เกษตรกร D	“การจัดการ กับตนเองและ ทรัพยากรที่มี อยู่อย่างมี ประสิทธิภาพ”	“การใช้กระบวนการ ของคนในการอยู่ ร่วมกันและพึ่งพา กันอย่างยั่งยืน”	“หลังจากที่ผ่านกระบวนการ ตนเองและการพึ่งของคนใน สังคม โดยใช้หลักคุณธรรม สติ ปัญญาและการไม่เบียดเบียน ซึ่งกันและกัน ทำให้คนใน ชุมชนเกิดความรัก ความ สามัคคีกัน สามารถรวมกลุ่ม ทำวิสาหกิจ สร้างรายได้ให้ กับคนในหมู่บ้าน ครอบครัว มีความอบอุ่นไม่มีอบายมุข ตั้งใจทำมาหากิน ทำให้เกิด ความพออยู่ พอกินและมี ความสุขในครอบครัวและสังคม”
5. ครอบครัว เกษตรกร E	“อาศัยปัจจัย ภายในเป็นหลัก โดยการขยันและ ประหยัด”	“เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ซึ่งกันและกัน ใช้ ระบบเกื้อเอื้อสิ่งของ แลกเปลี่ยนกัน เช่น ต้นไม้แลกต้นไม้”	“ความอยู่ดีมีสุขขึ้นอยู่กับ ปัจจัยที่เราทำ ถ้าปัจจัยเรา ดี คือสมองและสองมือร่วม คิดและทำแต่สิ่งที่ดียอมส่ง ผลดีต่อจิตใจ ร่างกาย ทำให้ จิตใจมีคุณธรรมและสุขภาพ ร่างกายแข็งแรง”
6. ครอบครัว เกษตรกร F	“ต้องทำด้วยตัวของ เราเอง ถ้าทำไม่ ไหวจึงขอร้องให้คน อื่นมาช่วย ขณะ เดียวกันต้องคิดว่า เราทำได้ เพราะถ้า คิดว่าเราทำ ไม่ได้ เราก็จะทำได้เลย มันอยู่ที่ใจของเรา เป็นสำคัญ”	“พึ่งพาอาศัยกัน แลกเปลี่ยนเรียนรู้ ประสบการณ์ซึ่งกัน และกัน”	“ความสุขขึ้นอยู่กับความพอ ของแต่ละคน การพออยู่พอกิน ไม่เป็นหนี้เป็นสิน ย่อม ถือว่ามีความอยู่ดีมีสุข”
7. ครอบครัว เกษตรกร G	“เฝ้าอยู่ เฝ้ากิน ปลูกอยู่ปลูกกิน เลี้ยงอยู่เลี้ยงกิน ด้วยมือของตนเอง”	“เกื้อกูลกัน มี คุณธรรมต่อกันและ รักษามลประโยชน์ ส่วนรวมร่วมกัน”	“อยู่ดีกินดี คือกินอาหารปลอดภัย สารพิษ อยู่เย็นเป็นสุข คือ ไม่มีโรคภัยเจ็บเบียดเบียน”
8. ครอบครัว เกษตรกร H	“รู้และทำด้วย ตนเอง จะต้องมีความ อดทน อดกลั้นจะต้องทำ สิ่งที่หวังให้เป็นจริง”	“การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และแบ่งปันความรู้ ประสบการณ์ซึ่งกัน และกัน”	“ทำเกษตรพอเพียงแล้วมีความสุข กับผลผลิตของเราทำให้จิตใจ เบิกบาน ไม่หงุดหงิด มีรายได้ ไม่ ต้องจ่ายฟุ่มเฟือย ครอบครัวอบอุ่น ทำให้เกิดความอยู่ดีมีสุขในชีวิต”

การพัฒนาตนเอง ครอบครัว เกษตรกรตัวอย่าง	การพึ่งตนเอง	การพึ่งพาตนเอง	ความอยู่ดีมีสุข
9. ครอบครัว เกษตรกร I	"มั่นใจ มั่นคง มี ความสุข เป็นตัว ของตัวเอง ไม่ ต้องพึ่งพาปัจจัย ภายนอกและมี ความภาคภูมิใจใน สิ่งที่ตนทำ"	"แจกจ่าย แบ่งปัน ช่วยเหลือซึ่งกัน และกัน เป็นผู้ให้ มากกว่าผู้รับ"	"ความพอดี พอประมาณ ไม่ทะเยอทะยาน พอใจในสิ่งที่ ตนได้ทีตนมีและที่ตนทำ ชีวิต ย่อมประสบกับความความสุข"
10. ครอบครัว เกษตรกร J	"เราต้องช่วยเหลือ ตัวเราเอง เราต้องทำ ทุกอย่างเพื่อให้เรา อยู่รอดโดยยึดหลัก หนักเอาเบาสู้"	"มีการแบ่งปัน ช่วย เหลือซึ่งกันและกัน"	"เราไม่เดือดร้อนแนวได้เราก็ อยู่กับของที่เรา มี บ่ต้องดิ้นรน ไปไ้ เรายังมีกินของเขา ชีวิต เราจะมีความสุขเอง"
11. ครอบครัว เกษตรกร K	"ต้องช่วยเหลือ เจ้าของเป็นการใหญ่ บ่ว่าสิเป็นแนวคิด การงาน ลีต้องเฝ้า ด้วยเจ้าของ"	"มีหยังกะแบ่งปัน กันกิน ป่แพงอยู่ แพงกิน เอื้อเพื่อ เพื่อนฝูง"	"บ่เดือดร้อน บ่ต้องดิ้นรนไป หาเงิน มีแต่เงินมาหาเรา คือ การเฝ้าเกษตรแบบผสมผสาน ครอบครัวอบอุ่น ป่มีหนี้สิน"
12. ครอบครัว เกษตรกร L	"การที่เราสามารถ ที่จะมีอยู่ มีกิน มี ปัจจัย 4 มีที่ดิน มี เงินออม ในการ ดำเนินชีวิต"	"การที่เราเอื้อเพื่อ เผื่อแผ่กับคนรอบ ข้าง"	"ปัจจัยขั้นพื้นฐานการมีอยู่ มีกิน ไม่มีหนี้สิน ไม่สร้างศัตรู คิดในแง่บวก ช่วยสังคม พอ ประมาณและมีสุขภาพที่ดี"
13. ครอบครัว เกษตรกร M	"การช่วยเหลือ ตนเองก่อน ก่อนที่ จะให้คนอื่นช่วย"	"ช่วยเหลือกัน ให้ ความรู้ แลกเปลี่ยน ประสบการณ์และ แบ่งปันสิ่งของให้กัน และกัน"	"พออยู่ พอกิน ให้ปากท้อง อิ่ม สมาชิกในครอบครัวอยู่กัน พร้อมหน้าพร้อมตา เป็นความ สุข ไม่ต้องดิ้นรนอะไรมาก"
14. ครอบครัว เกษตรกร N	"ทำงานของ เจ้าของ พึ่งเจ้าของ เฝ้าด้วยมือ กิน ด้วยปาก"	"เฝ้าชอยกัน ทำนา ทำสวนชอยกัน อยู่ นำกันกะต้องชอย กัน"	"ในชีวิตประจำวัน คือ มีอยู่มี กิน ชีวิตกะมีความสุข"
15. ครอบครัว เกษตรกร O	"เฝ้าหยังอย่าหวัง พึ่งคนอื่น เฝ้าด้วย ความอดทน ขยัน หมั่นเพียร เอา ความพยายามเป็น ความสำเร็จ ไม่เอา เงินเป็นตัวตั้ง"	"ร่วมกันคิด ร่วมกัน ทำ ด้วยกำลัง ด้วย ศรัทธา มันถึงจะ พึ่งพากันได้อย่าง ยั่งยืน"	"ไม่สิ้นโศกในสิ่งที่ไม่มี สิ้นโศกในสิ่งที่ตนมี ไม่ ทะเยอทะยานเกินไป ไม่ทำให้ ตนเองและผู้อื่นเดือดร้อน มี อยู่มีกิน ครอบครัวอบอุ่นและ ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน"

กล่าวโดยสรุป การพัฒนาตนเองของครอบครัวเกษตรกรเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง คือ มีอยู่ มีกิน ไม่กู้หนี้ยืมสิน ไม่สร้างภาระและอบายมุข ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น การจัดการตนเองทรัพยากรที่มีอยู่อย่างมีประสิทธิภาพ อาศัยปัจจัยภายในตนเองเป็นหลัก โดยการขยัน อดทน ประหยัด และทำด้วยตนเอง มั่นใจ มั่นคง มีความสุข เป็นตัวของตัวเอง ภูมิใจในสิ่งที่ตนเองทำ ช่วยเหลือตนเองก่อนที่จะให้คนอื่นช่วย การพึ่งพากันเอง (Mutual - help) คือ เกื้อกูลกัน ดูแลกัน เอื้อเฟื้อแบ่งปัน ช่วยเหลือกันและกัน การใช้กระบวนการของคนในการอยู่ร่วมกันและพึ่งพากันอย่างยั่งยืน มีคุณธรรมต่อกันและรักษาผลประโยชน์ส่วนรวมร่วมกัน พึ่งพาอาศัยกัน แลกเปลี่ยนเรียนรู้ แบ่งปันประสบการณ์ ชี้ถึงกันและกัน ร่วมกันคิด ร่วมกันทำ ด้วยกำลัง ด้วยศรัทธา จึงจะพึ่งพากันได้อย่างยั่งยืน ความอยู่ดีมีสุข (Well - being) คือ การมีความรัก ความอบอุ่นในครอบครัว มีอยู่มีกินที่สมบูรณ์ มีร่างกายที่แข็งแรงและความรักใคร่สามัคคีกัน ความสุขขึ้นอยู่กับความพอของแต่ละคน การพออยู่พอกิน ไม่เป็นหนี้เป็นสิน ย่อมถือว่ามีความอยู่ดีมีสุข อยู่ดีกินดี คือกินอาหารปลอดภัยพออยู่เย็นเป็นสุข คือ ไม่มีโรคภัยเจ็บเบียดเบียน ความพอดี พอประมาณ ไม่ทะเยอทะยาน พอใจในสิ่งที่ตนได้ทีตนมีและที่ตนทำ ชีวิตย่อมประสมกับความสุข ทำเกษตรพอเพียงแล้วมีความสุขกับผลผลิตของเราทำให้จิตใจเบิกบานไม่หงุดหงิดไม่ฟุ้งซ่าน มีรายได้ไม่ต้องจ่ายฟุ่มเฟือย ทำให้เกิดความอยู่ดีมีสุขในชีวิต

ตารางที่ 2 ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวเกษตรกร

ครอบครัวเกษตรกร ตัวอย่าง	ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข
1. ครอบครัวเกษตรกร A	1. มีแหล่งอาหารที่สมบูรณ์ 2. ครอบครัวมีความอบอุ่น 3. มีสิ่งแวดล้อมที่ดี 4. มีเพื่อนบ้านที่ดี 5. หนี้สินลดลงหมด
2. ครอบครัวเกษตรกร B	1. แม่ธรณี คือ มีที่ดินเป็นของตนเอง 2. แม่คงคา คือ มีสระน้ำ เป็นของตนเอง 3. แม่โพสพ คือ มีต้นไม้อุดมสมบูรณ์อาหารเป็น ของตนเอง
3. ครอบครัวเกษตรกร C	1. ความสุขในครอบครัว 2. มีอาชีพที่มั่นคง
4. ครอบครัวเกษตรกร D	1. ความร่มเย็นเป็นสุข 2. สมาชิกในครอบครัวมีช่วงอายุ ทั้งวัยเด็ก วัยกลางคนและผู้สูงอายุ 3. มีต้นไม้ที่หลากหลาย มีของอยู่ของกิน มีข้าวในยุ้งฉาง 4. ไม่ใช้ยาฆ่าแมลง หันมาใช้สารสกัดจาก ธรรมชาติ 5. มีสุขภาพอนามัยที่ดี
5. ครอบครัวเกษตรกร E	ถ้าเรานำหลักเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในชีวิตเท่ากับเรามีความอยู่ดี มีสุข เพราะหลักเศรษฐกิจพอเพียงมีความพร้อมทุกอย่างที่ทำให้เรา มีความอยู่ดีมีสุขคือมีผักผลไม้อาหารทรัพยากรได้แก่ออมดินอมน้ำ ออมต้นไม้ ออมสัตว์ ออมอาระบุญและมีเงินออม
6. ครอบครัวเกษตรกร F	1. มีสุขภาพร่างกายแข็งแรง 2. มีความรักความผูกพันในครอบครัว 3. มีเงินออม มีเงินใช้และไม่เป็นหนี้เป็นสิน 4. คนในสังคมอยู่ ร่วมกันอย่างเป็นสุข
7. ครอบครัวเกษตรกร G	ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขที่สำคัญที่สุดของคนเราคือ กินอาหารที่ไม่มี สารพิษหรือถ้าหลีกเลี่ยงไม่ได้ ขอให้มีความเสี่ยงของสารพิษน้อย ที่สุดและไม่มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน สุขภาพร่างกายแข็งแรง ย่อมทำให้ชีวิตเรามีความอยู่ดีมีสุขได้
8. ครอบครัวเกษตรกร H	“มีอยู่มีกินเป็นตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข บกคิดว่าสหายอิหยังเพื่อซื้อ อิหยัง อยากกินยังเฮากะปลูก เหลือกินแบ่งปันและขาย”
9. ครอบครัวเกษตรกร I	1. ไม่ทะเลาะทะเลาะกัน ไม่ดื่นรบกวนกันเกินไป 2. พอใจในสิ่งที่ตน มี 3. ไม่พึ่งพาปัจจัยภายนอกมากเกินไป 4. มีความเข้มแข็งใน ครอบครัว

ครอบครัวเกษตรกร ตัวอย่าง	ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข
10. ครอบครัวเกษตรกร J	1. มีแหล่งน้ำที่เพียงพอสำหรับการเกษตร 2. มีไฟฟ้าใช้ประโยชน์ ต่างๆในครัวเรือน โดยเฉพาะด้านการเกษตร 3. มีที่ดินทำกินเป็น ของตนเอง 4.มีแหล่งอาหารที่ปลอดภัย 5. มีต้นไม้ที่หลากหลาย ในพื้นที่ของตนเอง
11. ครอบครัวเกษตรกร K	1. มีอยู่มีกิน 2. ไม่มีหนี้สิน 3.สมาชิกในครอบครัวอยู่กันพร้อมหน้า
12. ครอบครัวเกษตรกร L	1. ครอบครัวมีอยู่ มีกิน 2.ไม่มีหนี้สิน 3. มีคนเข้ามาเรียนรู้กับเรา 4. สุขภาพจิตดี สุขภาพร่างกายแข็งแรง
13. ครอบครัวเกษตรกร M	1. พออยู่ พอกิน คือ ไม่ต้องร่ำรวยอะไรมาก สมาชิกในครอบครัว มีข้าว อาหารไว้รับประทานทุกมื้อ 2. ครอบครัวอบอุ่นคือ สมาชิก ในครอบครัวอยู่กันพร้อมหน้า มีเวลาให้กัน เข้าใจและให้กำลังใจ ซึ่งกันและกัน เพียงเท่านั้นชีวิตก็มีความสุข
14. ครอบครัวเกษตรกร N	1. มีอยู่ มีกิน 2. สุขภาพแข็งแรง 3.ครอบครัวอบอุ่น 4. ได้ถ่ายทอด ความรู้การทำเกษตรแบบผสมผสานให้กับผู้อื่นได้นำไปปฏิบัติให้ มีอยู่มีกิน
15. ครอบครัวเกษตรกร O	1. มีอยู่ มีกิน 2. ครอบครัวอบอุ่น 3. สุขภาพแข็งแรง 4. มีเงินออม 5. มีความพอเพียงในการใช้ชีวิต

กล่าวโดยสรุปตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวเกษตรกร ได้แก่
มีแหล่งอาหารที่สมบูรณ์ ครอบครัวมีความอบอุ่นที่ดีขึ้น มีสิ่งแวดล้อมที่ดี
มีเพื่อนบ้านที่ดี (กัลยาณมิตร) หนี้สินลดจนหมด มีเงินออม แม่ธรณี คือ มีที่ดินเป็น
ของตนเอง แม่คงคา คือ มีสระน้ำเป็นของตนเอง แม่โพสพ คือ มีต้นไม้ พืชพันธุ์
ธัญญาหาร เป็นของตนเอง หลัก 3 แม่ (แม่ธรณี แม่คงคาและแม่โพสพ) ไม่จำเป็นต้อง
ต้องใช้เงิน ซึ่งเป็นหลักประกันที่มั่นคงที่สุดของชีวิต มีอาชีพที่มั่นคง คือ อาชีพ
เกษตรกรไม่ใช่ว่าฆ่าแมลง หันมาใช้สารสกัดจากธรรมชาติ มีแหล่งอาหารที่ปลอดภัย
สารพิษ มีสุขภาพอนามัยที่ดี มีแหล่งน้ำที่เพียงพอในการเกษตร มีต้นไม้ที่หลากหลาย
ในพื้นที่ของตนเอง มีคนเข้ามาเรียนรู้ ได้ถ่ายทอดความรู้การทำเกษตรแบบผสม

ผลงานให้กับผู้อื่นได้นำไปปฏิบัติให้มีอยู่มีกิน มีความพอเพียงในการใช้ชีวิตและนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในชีวิตประจำวัน จากการศึกษาตัวชี้วัดดังกล่าว พบว่าสอดคล้องกับแนวคิดและตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของนายคำเดื่อง ภาษี ซึ่งเป็นผู้นำปราชญ์เกษตรชาวบ้าน ได้แก่ หนี้สินลดลง จนไม่มีหนี้สิน เกษตรกรทำงานเบาลง ดินดีขึ้น เกิดความหลากหลายทางชีวภาพ มีธรรมชาติ/ระบบนิเวศเป็นตัวช่วย มีหลักประกันชีวิตและสวัสดิการของตนเองและครอบครัว มีทายาทหรือผู้รับช่วงงานเพื่อความยั่งยืนและเป็นที่ศรัทธา ลูกหลานกราบไหว้ระลึกถึงบุญคุณ/ความกตัญญู

ตารางที่ 3 ทศนะ (คำคมพอเพียง) ของครอบครัวเกษตรกรเกี่ยวกับการทำเกษตร
ผสมผสานเกษตรทฤษฎีใหม่ และเกษตรพอเพียง

ครอบครัวเกษตรกร ตัวอย่าง	ทศนะ (คำคมพอเพียง) ของครอบครัวเกษตรกร
1. ครอบครัว เกษตรกร A	“อ่านตัวเองให้ออก บอกตัวเองให้ได้ ใช้ตัวเองให้เป็น”
2. ครอบครัว เกษตรกร B	“การทำเกษตรแบบผสมผสานนี้ ทำให้เรามีกิน มีเกียรติและมีอิสระ ไม่ต้องเป็นลูกน้องใคร อยากทำตอนไหนก็ทำ เหนื่อยก็พักเพราะ เราเป็นนายของเราเอง”
3. ครอบครัว เกษตรกร C	“ฝนแล้วไม่เคยทิ้งความฝัน ช้าเร็วก็จะเขาจนได้” “การดำเนินชีวิตบนความพอเพียง รอบคอบ มีสติ และมีเหตุผล” “ไม่วิ่งหาเงิน แต่ให้เงินวิ่งมาหาเราเอง”
4. ครอบครัว เกษตรกร D	“เห็นผืนดี ก็อย่าดีเป็นเลขวอย เราปลูกกล้วย ปลูกผัก ปลูกอาหาร เลี้ยงหมู เลี้ยงไก่ ปลูกลา อย่าช้านาน ขวนแม่บ้านจู้จี้ยู่ที่นา”
5. ครอบครัว เกษตรกร E	“รู้ 100 คุณ 10 คุณก็ไม่เท่าคุณพ่อแม่ 100 แม่ 10 แม่ ก็ไม่เท่าแม่เมตตา” “100 หา 10 หา ก็ไม่เท่าหาความรู้”

ครอบครัวเกษตรกร ตัวอย่าง	ทัศนะ (คำคมพอเพียง) ของครอบครัวเกษตรกร
6. ครอบครัว เกษตรกร F	“บ่ย่าน บ่ค่าน บ่อาย คือบ่อด” “ปากไว(ไม่รู้จะไรก็ให้ถาม) มือไว(คิดอะไรได้ มีอะไรให้รับทำ) ตีนไว(รีบไป รีบมา ไม่เชื่องช้า เฉื่อยเฉื่อย)”
7. ครอบครัว เกษตรกร G	“พืชอินทรีย์ มีดีหลายอย่างปลูกไว้ไม่ต้องรักษา ถึงเวลา ก็เก็บมากิน” “เกษตรอินทรีย์ คือ เกษตรกษัตริย์ เกษตรเคมี คือ เกษตรกระสือ”
8. ครอบครัว เกษตรกร H	“ทำให้ดู อยู่ให้เห็น” “เฮ็ดให้บ้านเห็น เพื่อจะเป็นตัวอย่างที่ดีของชุมชน ”
9. ครอบครัว เกษตรกร I	“ทำทันที” “รวยคิด รวยพี่น้องและรวยกิน”
10. ครอบครัว เกษตรกร J	“เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน บ่ได้ไปหาอยู่หากิน”
11. ครอบครัว เกษตรกร K	“เป็นแนวทางที่สามารถสร้างรายได้ให้กับครอบครัวและสามารถ ทำให้เราพึ่งพาตนเองได้ ทำให้ครอบครัวอบอุ่นและมีความสุข”
12. ครอบครัว เกษตรกร L	“การให้เป็นเหตุทำให้เกิดความสุขยิ่งกว่าการรับ หากเรารอแต่ รับจากผู้อื่น หากเขาไม่ให้ เราก็เกิดความทุกข์ใจเอง”
13. ครอบครัว เกษตรกร M	“ทำเพื่อให้ผู้อื่นได้บริโภคอาหารที่ดีและปลอดภัย” “ปลูกในสิ่งที่ชอบกิน เหลือแล้วจึงนำไปขาย” “ความขาดแคลนไม่เป็นปัญหา ถ้ามีปัญญาและความอดทน”
14. ครอบครัว เกษตรกร N	“ทำด้วยมือ กินด้วยปาก ทำเอง ปลูกเอง กินเอง”
15. ครอบครัว เกษตรกร O	“ความสุขไม่ได้เอาเงินเป็นตัวตั้ง แต่เอาความสำเร็จเป็นตัวตั้ง”

กล่าวโดยสรุป ทัศนะ (คำคมพอเพียง) ของครอบครัวเกษตรกรเกี่ยวกับการทำเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่และเกษตรพอเพียงที่สำคัญ ได้แก่ อ่านตัวเองให้ออก บอกตัวเองให้ได้ ใช้ตัวเองให้เป็น การทำเกษตรแบบผสมผสานนี้

ทำให้เรามีกิน มีเกียรติและมีอิสระ ไม่ต้องเป็นลูกน้องใคร อยากทำตอนไหนก็ทำ หน้อยก็พักเพราะเราเป็นนายของเราเอง พี่อินทรีมีดีหลายอย่างปลูกไว้ไม่ต้องรักษา ถึงเวลา ก็เก็บมากิน เกษตรอินทรีคือ เกษตรรักษัตริย์ เกษตรเคมี คือ เกษตรกระสือ ทำด้วยมือ กินด้วยปาก ทำเอง ปลูกเอง กินเอง “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน บ่ได้ไปหาอยู่หากิน” (ทำอยู่ ทำกิน ไม่ได้ไปหาอยู่หากิน) เป็นแนวทางที่สามารถสร้างรายได้ให้กับครอบครัวและสามารถทำให้เราพึ่งพาตนเองได้ ทำให้ครอบครัวอบอุ่นและมีความสุข ทำเพื่อให้ผู้อื่นได้บริโภคอาหารที่ดีและปลอดภัย ปลูกในสิ่งที่ชอบกิน เหลือแล้วจึงนำไปขาย ความขาดแคลนไม่เป็นปัญหา ถ้ามีปัญญาและความอดทน

บทสรุป

การศึกษาการพัฒนาตนเองและตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของครอบครัว เกษตรกรที่ใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในครั้งนี้ เป็นการศึกษาเฉพาะกลุ่มอาชีพเกษตรกรที่ทำการเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่ เกษตรพอเพียงและเป็นทัศนะของคนใน (Emic View) ภายใต้บริบททางเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมและสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสาน ซึ่งครอบครัวเกษตรกร ตัวอย่างในพื้นที่ได้วิเคราะห์ปัญหา ได้เข้าร่วมอบรมกับเครือข่ายปราชญ์เกษตรกรชาวบ้าน การสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ การมีส่วนร่วมของสมาชิกในครอบครัว ประสบการณ์ชีวิต การสรุปทบทวน การเรียนรู้ การออมและการทำบัญชีครัวเรือนของครอบครัว เกษตรกร ทำให้เกิดแนวคิด แนวปฏิบัติและการตัดสินใจเกี่ยวกับการพัฒนาตนเอง ครอบครัวและชุมชนที่เหมาะสมและเป็นทางเลือกการพัฒนาการเกษตรที่ยั่งยืน

บรรณานุกรม

- กนกศักดิ์ แก้วเทพและกาญจนา แก้วเทพ. 2530. **การพึ่งตนเองศักยภาพในการพัฒนาของชนบท**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- แกมทอง อิทธิรัตน์. 2549. **บทความตัวชี้วัดเศรษฐกิจพอเพียงระดับจังหวัด: มิติทางเศรษฐกิจ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. 2552. **คู่มือการมีส่วนร่วมของประชาชน (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์)**. กรุงเทพฯ: บริษัทประชุมช่างจำกัด.
- กรมพัฒนาชุมชน. 2549. **คู่มือปฏิบัติการเศรษฐกิจพอเพียงในชุมชนเพื่อยกระดับรายได้ครัวเรือน**. กรุงเทพฯ: [ม.ป.ท.].
- เกษม จันทร์แก้ว. 2547. **การจัดการสิ่งแวดล้อมแบบผสมผสาน**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- คนชายคลอง. 2549. **รู้จักพอเพียง รู้จักความสุข**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก๊อดมอญ.
- จริญ จันทลักษณ์. 2549. **ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงกับความสุขมวลรวมและการเกษตรยั่งยืน**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เสริมมิตร.
- ประเวศ วะสี. 2540. **พระเจ้าอยู่หัวกับรหัสพัฒนาใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิมพ์ดี จำกัด, 2549. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. **เครื่องชี้วัดความอยู่ดีมีสุขและการวิเคราะห์เชิงนโยบาย**. [ม.ป.ท.]: [ม.ป.พ.].
- ศิลปะ สุวรรณศักดิ์ (บรรณารักษ์). 2551. **เศรษฐกิจพอเพียงอนาคตของชาติ**. กรุงเทพฯ: จำปาทองพันธ์ตั้ง.
- สุจินดา สุขกำเนิดและสมพจน์ สมบูรณ์. 2542. **ทุนทางสังคม: การปฏิวัติชุมชนอีสาน**. ขอนแก่น: คลังนานาวิทยา.
- สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. 2545. **อันเนื่องมาจากพระราชดำริ**. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์.
- สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2547. **คู่มือวิทยากรชุมชน การสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพและพัฒนาสังคมโดยชุมชนมีส่วนร่วม**: [ม.ป.ท.].
- สมพร เทพสิทธิ์า. 2546. **การเดินทางตามรอยพระยุคลบาท เศรษฐกิจพอเพียงช่วยแก้ปัญหาความยากจนและการทุจริต**. กรุงเทพฯ: ศรีเมืองการพิมพ์.
- อนุช อภาภิรม. 2545. **การพัฒนายั่งยืนคำตอบอยู่ในความหลากหลาย**. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์.